

ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУТТЄВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ КРАЄЗНАВСТВА УЧНЯМИ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ ВОЛИНИ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті розглянуто особливості вивчення краєзнавства учнями початкових шкіл Волині в 20-тих рр. ХХ ст. Запропонований дидактичний аналіз змісту краєзнавчих тем і виділені домінуючі тенденції.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної освіти активізуються пошуки змісту й форм вивчення рідного краю в загальноосвітніх школах. Природно, що це вимагає кардинальних змін як у завданнях, змісті, так і у формах організації навчальної та позанавчальної роботи, а також удосконалення форм пошуково-краєзнавчої діяльності учнів. Актуальність даної проблеми пов'язана із завданнями Державної національної програми "Освіта" / «Україна ХХІ століття», згідно з якими в загальноосвітніх школах різних регіонів України в 5-ому класі з 1992-93 н.р. вивчається новий навчальний предмет "Рідний край". Курс краєзнавства при цьому бере на себе різнопланове смислове, процесуальне та категорійне навантаження, а саме:

1. **Світоглядне**, яке передбачає формування цілісного світосприйняття на основі вивчення рідного краю та пов'язаних із ним світоглядних уявлень. При цьому цілісне світосприйняття розглядається нами невіддільно від світосприйняття національного: пізнаючи матеріальні й духовні цінності рідного народу, свого краю, учні завоюють і відображене світорозуміння. Український світогляд розкриває народне ставлення до природи, людини, пояснює смисл життя, місце людини в ньому. Світогляд ґрунтується на розумінні народом таких фундаментальних понять, як світ, людина, народ, духовність та ін.

Краєзнавство при цьому тлумачиться нами як визначальний чинник формування «кореневої системи» духовності дитини.

2. **Соціальне**, причому є сенс говорити про заповнення мезорівня соціалізації дітей у процесі краєзнавчої роботи.

3. **Виховне**, тобто формування в школярів любові до рідного краю і на цій основі розвитку в них турботливого ставлення до навколишнього середовища та поглиблення патріотичних почуттів.

Разом з тим школами Волині в 20-тих рр. ХХ ст. нагромаджено певний позитивний досвід вивчення географічного, історичного, літературного, краєзнавчого матеріалу як на уроках, так і в позанавчальний час. У зв'язку з цим доцільно було б використати й позитивний досвід вивчення рідного краю учнями шкіл-семирічок 20-тих років, зокрема й шкіл Волинського краю.

У перші повоєнні роки відбулася цілковита зміна державної освітньої політики. Найбільша увага зверталася на загальні питання народної освіти. Найактуальнішою проблемою в ці роки був перехід до єдиної трудової школи.

Про напрямок освітньої політики уряду УНР дає уявлення "Циркуляр до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та ін. шкіл України", підписаний Генеральним секретарем народної освіти **І.Штепеном**. У цьому документі зазначалося, що одним із головних завдань нової школи мусить бути виховання дітей у повазі до нового ладу в Україні, до нашого відродженого краю. У циркулярі наголошувалося на необхідності запровадження в школах курсу *українознавства* (українська мова і література, історія та географія України з елементами краєзнавства) [1: 29]. Значна увага проблемам вивчення рідного краю в ці часи приділялася в журналі Всеукраїнської вчительської спілки "Вільна українська школа" (Київ), зокрема дисциплінам, що включались у курс українознавства. Так, **П.Клименко** в статті "Навчання історії у початковій школі" зазначав, що учнів початкових класів шляхом вивчення краєзнавчого та етнографічного матеріалу необхідно підвести до розуміння своєї належності до української нації [2].

За часів гетьманату Департамент Нижчої Освіти в 1918 році видав "Тимчасові програми для початкових шкіл на 1918-1919 н. р." [3]. З української мови й письма в тимчасових програмах пропонувались бесіди на теми з життя, що оточує дитину, бесіди за картинками та перекази прочитаного, письмо на теми оточуючого життя та за картинками [3, 5].

Під час вивчення математики в нижчій початковій школі діти повинні були вдосконалювати арифметичні знання на задачах, зміст яких пов'язаний із реальністю. "У наших школах це будуть задачі переважно сільсько-господарського змісту. Однак, маючи на увазі поступовий розвиток сільського господарства, а також особливості місцевості, де є школа, потрібно вводити задачі, що торкаються кооперації, торгівлі, промисловості" [3: 14].

З третього року навчання вводиться *пропедевтичний курс географії у зв'язку з краєзнавством*, яке вивчається без підручника, на основі спостережень, самостійної роботи учнів, за допомогою екскурсій. Програма включає також знайомство зі школою та її околицями, планом і масштабом, із землею, ґрунтом, зокрема ґрунтом біля села (міста), ґрунтовими водами, річкою коло села (міста), промислами в селі (місті), торгівлею в селі (місті). Також даються поняття про повіт, його межі, про губернію та її межі. Діти дізнаються, до якої волості й до якого повіту та губернії належить рідне село. Одним із основних методів вивчення географії у зв'язку з краєзнавством програмою передбачався метод систематичних спостережень за опадами, хмарністю, вітром і температурою повітря, спостереження за висотою сонця, обрієм, точками сходу й заходу, довжиною дня й ночі в різні пори року [3: 15-16].

З третього класу також вводиться пропедевтичний курс з історії України. "Підручника з історії для учнів початкової школи не потрібно. Відомості з рідної історії подаються шляхом бесід, колективного читання, озна-

йомлення з народними поетичними творами та, по змозі, драматизацією їх, а також шляхом екскурсій" [3: 18-19]. "У 4-й групі бажано звернути увагу дітей на художні багатства рідного краю - зацікавити їх вишиванням, мережками, старовинними убраннями, посудом, різьбою та ін." [3: 22].

Перед новим 1920-1921 н.р. Наркомос УРСР видав навчальні плани єдиної семирічної трудової школи, в яких на краєзнавство в 1-ому класі відводилося 12 год., у 2-ому-12 год., у 3-ому - 13 год. Отже, навчальні плани 1920-1921 н.р. пропонували в 1- 3 класах у процесі вивчення рідної мови, арифметики й природознавства проводити уроки «краєзнавства», тобто знайомити учнів з історією, географією та економікою місцевості.

У 1922 році необхідність систематичної методичної роботи на місцях призвела до заснування в частині губерній *губметодкомів* (губернських методичних комітетів), які визначали зміст педагогічної роботи освітніх установ й об'єднували широкі методичні пошуки. Під керівництвом губметодкомів здійснювалась освітня робота на місцях. Із 1923 року методичні органи починають існувати не тільки в губернських центрах, а і в значній частині окружних. Після закінчення 3-ї сесії *Наукапедкому*, що відбулася в Харкові 16-24 жовтня 1924 року, 1 листопада 1924 року на нараді губінспекторів Волині було прийнято рішення про заснування на Волині *губернського учбово-методичного комітету*, перед яким ставилися наступні завдання:

1. Організація окружних методкомів та районних методичних бюро й допомога їм у роботі.
2. Встановлення органічного зв'язку з педвузами м. Житомира й периферії та використання їх для методичної роботи.
3. Введення нових комплексних програм із точним обліком педагогічних досягнень.
4. Систематична перепідготовка вчителів.
5. Перегляд "Порадника по соцвиху" із залученням до цієї роботи широких мас учительства, зокрема вироблення комплексних програм для 2-го концентру міської семилітки, для якого в "Пораднику" подається недостатня кількість матеріалу.
6. Вироблення конкретних вказівок учителям, як працювати над комплексними програмами.
7. Вважати необхідним і можливим перейти з поточного навчального року на комплексні програми в масовій школі: в 1-й і 2-й групі обов'язково, а в останніх групах - факультативно. Разом із тим губучметодком мав виробити досвід систематичного введення комплексних програм не тільки в перших чотирьох групах, а й в 2-му концентрі 7-літки.
8. Широка організація роботи щодо збирання й розроблення місцевих матеріалів із краєзнавства, що мають скласти зміст для нових комплексних програм трудшкіл [4: 96].

З боку губнаросвіти перед методкомом було поставлено *завдання*:

- обслуговувати справу перепідготовки вчителів;
- здійснювати методичне керівництво навчальними установами округи.

Волинський методком приділяв увагу таким методам навчання в початковій школі, які були нерозривно пов'язані з методами шкільного краєзнавства, а саме: бесідам, розповідям-поясненням, екскурсії, веденням календаря погоди і природи, спостереженням, практичним роботам, дослідженням.

Учителі Волинської округи також використовували різноманітні методи шкільного краєзнавства. У своєму звіті про роботу в першому триместрі 1924-1925 н. р. вчителі 8-ї трудової школи м. Житомира вказували, що вони користувалися під час викладання такими методами й прийомами: вчителька 1-го класу **О. Виговська** використовувала у своїй роботі бесіди за картинками, ведення календаря природи і погоди, спостереження за змінами в природі, складання діаграм (вік сім'ї учня, соціальне положення батьків учня, відвідування школи учнями класу), а також малювання, виконання аплікацій, екскурсії в поле, в сад, ліс, на город, до млина, до ріки, в музей, на водопровідну станцію. Вона також вказує, що велися підготовчі бесіди до проведення екскурсій, підводився підсумок екскурсії, а після її закінчення зібраний матеріал - квіти, трави, листя - систематизувався, засушувався, наклеювався на папір, замальовувався [5:18].

Учителька 2-го класу 8-ї трудової школи м.Житомира **В.Зайковська** в своєму звіті повідомляє, що вона під час викладання використовує такі методи, прийоми й форми роботи: *бесіду, колективну письмову роботу* на тему "Осінь", *домашній твір* на тему "Моє улюблене заняття", *класний твір* "Листопад", *ведення календаря погоди і природи, спостереження* за станом погоди восени й осінніми явищами природи, *екскурсії* в поле під час проведення комплексу "Осінні посіви", до лісу під час вивчення комплексу "Приготування до зими", *виготовлення наочності* [5: 20].

Учителька 3-го класу 8-ї трудової школи м.Житомира **О. Прокопович** у своєму звіті пише: "Уроки природознавства мають своєю метою повідомити дітям елементарні відомості про живу і неживу природу. Ці відомості засвоюються шляхом спостережень дітей за тими чи іншими явищами природи, тобто використовується *метод систематичних спостережень* за явищами природи. Також *ведеться календар погоди*, записуються власні спостереження, застосовується *лабораторно-дослідний метод*. Діти малюють і виконують ручні роботи, тобто використовується *трудоий метод*. Часто проводяться *бесіди* з краєзнавства - про школу, класну кімнату, визначення напрямку і відстані, про район нашої школи, креслення плану класу" [5: 21].

Розглянемо деякі комплекси, які пропонував *Волинський окрметодком* (окружний методичний комітет) для вчителів житомирських трудшкіл. Так, комплекс для 1-го класу на 3-й триместр 1925-1926 н. р. називався "*Підсумки вакацій*" і передбачав такі етапи:

«1-й день.

- Оповідання дітей про те, що вони робили і спостерігали під час перерви, а саме: приліт птахів (журавлів, гусей, качок, буслів та ін.), працю батьків у саду та на городі весною, допомогу дітей дорослим у цій праці, весняні квіти, весняний розвиток рослинності.

- Підведення підсумків спостережень за час перерви та запис головних думок з попередньої бесіди.
- Ілюстроване малювання (праця навесні, спостереження над природою).

2-й день.

- Підготовка до екскурсії (в поле, в ліс) з метою ознайомлення з місцем і процесом весняних робіт і з весняною природою поза містом.
- Екскурсія.

3-й день.

- Проробка матеріалу, здобутого під час екскурсії, оповідання про враження від екскурсії, малювання.
- Читання.
- Задачі на тему "Весняні роботи" з використанням матеріалу, здобутого на екскурсії.

4-й день.

- Читання.
- Бесіда-ознайомлення дітей з планом роботи на 2-й триместр.
- Складання календаря природи" [6: 37-43].

Як показує змістовно-порівняльний аналіз комплексних програм, їх головними ознаками є:

- яскраво виражена класова політична спрямованість;
- методи і прийоми шкільного краєзнавства тісно пов'язані з вивченням історії класової боротьби й тогочасного суспільного життя;
- вивчення місцевого виробництва;
- виникнення нових форм роботи з учнями: вивчення економіки місцевого краю, роботи місцевих органів влади.

Таким чином, у 20-тих роках на Волині краєзнавство включалося до змісту комплексних програм початкових шкіл. Для методичної допомоги вчителям у роботі над цими програмами був створений губернський навчально-методичний комітет. Під час вивчення рідного краю вчителями використовувалися методи: дослідницький, екскурсії, спостереження, а також метод проєктів. Суттєво, що в роботі вчителів виникають нові форми: вивчення природи, навколишнього оточення, економіки місцевого краю, роботи місцевих органів влади тощо.

Проте в діяльності вчителів початкових класів простежуються певні *суперечності* між:

- необхідністю науково обґрунтованого керівництва вивченням учнями краєзнавства та недостатнім методичним забезпеченням діяльності вчителів у першій половині 20-х рр.;
- потребою учнів у послідовному вивченні краєзнавчих тем та відсутністю програмного забезпечення з боку керівних освітніх органів протягом 1917-1923 рр..

Загалом оволодіння учнями краєзнавчим матеріалом як засобом формування їх цілісного світогляду в початковій школі супроводжувалося певними *тенденціями*:

- декларуванням змісту краєзнавства з боку керівних освітніх органів протягом 1917-1920 рр.;
- значними труднощами в реалізації краєзнавчого принципу вчителями протягом 1920-1925 рр.;
- пошуком та використанням учителями творчих прийомів у процесі ознайомлення учнів із краєзнавством як системою знань про навколишнє середовище;
- значним розширенням пізнавальних можливостей школярів шляхом педагогізації навколишнього природного середовища;
- надмірною ідеологізацією краєзнавчого матеріалу, особливо в 1929-1932 рр.

Дотримуючись підходу М.Галузинського та М.Євтуха [7] до дидактичного аналізу краєзнавчих тем, що вивчались у 20-тих рр. ХХ ст., їх можна звести до наступної системи:

I. Методи вивчення краєзнавчого матеріалу

1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності учнів:

а) *словесні*: бесіда ("Місто та його околиці", "Торгівля нашого міста", "Наша вулиця взимку", "Спогади про революційну боротьбу в нашому місті" тощо); *розповідь-пояснення* ("Самоврядування міста раніше й тепер", "Хто краще керує роботою міських установ і відає міським майном", "Заходи міськгоспу для поліпшення становища робітників" тощо);

б) *наочні*: спостереження за погодою, за зміною явищ природи, досліди в шкільній теплиці тощо;

в) *практичні*: написання творів "Підготовка до зими", "Місто восени", "Листопад у місті" тощо;

г) *творчі, проблемно-пошукові методи*: дослідження робіт, що провадяться на селі ("Осінні роботи на селі"), підготовки населення до зими ("Підготовка до зими"), життя ринку ("Торгівля нашого міста"), дослідження шкідників городу ("Боротьба з посухою, шкідниками й бур'янами") тощо.

2. Методи стимулювання і мотивації інтересу під час вивчення рідного краю:

а) створення ситуації інтересу під час вивчення краєзнавчого матеріалу;

б) пізнавальні ігри-подорожі ("По нашому місту", "Наша округа" тощо).

3. Методи контролю і самоконтролю:

а) написання рефератів "Весною в місті", "Життя в нашому селі до революції й тепер";

б) оформлення результатів досліджень після вивчення комплексів "Боротьба з посухою, шкідниками та бур'янами", "Місто та його околиці восени", "Торгівля нашого міста" (рукописні журнали, стенди, таблиці, гербарії тощо).

II. Форми роботи з вивчення рідного краю

1. Уроки- екскурсії: в поле, до лісу, річки й ставка ("Місто восени", "Перехід від зими до весни" тощо); на виробництво ("Обробка волокнистих матеріалів і виготовлення одягу", "Обробна промисловість району", "Добувна промисловість району" тощо); на ринок ("Торгівля нашого міста"); на залізницю ("Транспорт та засоби зв'язку"); на город ("Боротьба з посухою, шкідниками та бур'янами") тощо.

1. Комплексна форма навчання, тобто реалізація краєзнавчого принципу під час роботи за комплексними програмами в школі.

2. Бригадно-лабораторна форма, або "метод проектів", тобто вивчення рідного краю шляхом виконання завдань-проектів.

Використання вищеаналізованої дидактичної системи в 20-тих рр. ХХ ст. сприяло відродженню національної системи освіти, формуванню творчої спрямованості особистості учня. Звернення до краєзнавчого матеріалу в процесі вивчення основ наук було спрямоване на патріотичне виховання підростаючого покоління, формування його наукового світогляду й цілісного світорозуміння.

*****

1. Постолатій В. Як вирішувалось питання // Рідна школа. – 1996. - № 11-12.- С.29.
2. Клименко П. Навчання історії у початковій школі // Вільна укр. школа. - 1917-1918. - №5-6. - С. 2-12.
3. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік. - К.: Департамент Нижчої Освіти, 1918. - 32 с.
4. Матеріали Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО). - Ф.Р. 31, оп. 1, спр. 115, арк. 91. – 105.
5. ДАЖО - Ф.Р. 239, оп. 1, спр. 22, арк. 17-22.
6. ДАЖО - Ф.Р. 239, оп. 1, спр. 4, арк. 37-43.
7. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка. Теорія та історія: Навч. посібник. - К., 1995. -237 с.

Рудницька Неля Юріївна - асистент кафедри теорії та методики виховання Житомирського державного педагогічного університету ім. І.Франка.

Наукові інтереси:

- історія освіти;
- краєзнавство.